

Пантелеймон Куліш — першорядна зірка української культури: письменник, видавець, редактор

Багатогранна діяльність Пантелеймона Куліша — талановитого поета, прозаїка, фольклориста, історика, етнографа, перекладача, критика, редактора і видавця охоплює кілька десятиліть. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, редактор журналу "Основа", автор першого українського історичного роману "Чорна рада" та абетки, яка отримала назву кулішівка, і правопису української мови. За словами І. Франка, у плеяді

вітчизняних літературних корифеїв П. Куліш був "першорядною зіркою".

З огляду на сучасну громадсько-політичну думку, ми знаходимо в його творах чимало суголосного з нашим світорозумінням. Не можна відкидати того факту, що він шанував культуру російського народу, світову культуру, дбав про розвиток національної літератури і культури, а державне майбутнє України теоретично обґрунтував, скажемо, за сучасною термінологією, на принципах федералізму. Ми звикли до категоричності суджень, а головне — до однозначних присудів, нам миліша одноплосинність, а суперечливість нас лякає і обурює. Пантелеймон Куліш — суперечлива постать в історії української літератури і культури, але його помилки аж ніяк не мають перекреслювати усе позитивне в його багатогранній творчості.

Він народився 7 серпня (26 липня) 1819 року на хуторі поблизу містечка Вороніж (тепер Шосткинського району Сумської області) в сім'ї заможного козака-хлібороба. Батьки майбутнього письменника — Олександр Андрійович і Катерина Іванівна — походили з давніх козацько-старшинських родів.

Хлопчик виростав серед старосвітського хуторного побуту, в пошані до народних звичаїв й обрядів. Ще змалку він відчув красу народного мистецтва, особливо завдяки матері, яка розмовляла тільки українською мовою, знала силу-силенну українських приказок і пісень, гарно співала. Була в нього і "духовна мати" — сусідка по хутору Ульяна Терентіївна Мужилівська, яка заохотила хлопчика до книги, виховала благородні почуття і наполягала на його навчанні в повітовому училищі Новгород-Сіверська, а не на службі у повітовому суді, як того хотів батько.

У 1836 році майбутній письменник закінчив п'ять класів Новгород-Сіверської гімназії. Про свої перші свідомі роки життя і навчання він розповість у повістях "История Ульяны Терентьевны" (1852), "Яков Яковлевич" (1852), "Феклуша" (1856). Та перша його оповідка була "Циган", яку він витворив із почуття від матері казки.

Упродовж 1839—1840 років П. Куліш — слухач лекцій на філософському та правничому факультетах Київського університету. Вступити до цього престижного навчального закладу йому так і не вдалося, оскільки не мав документального підтвердження свого дворянського походження, хоча його батько й був вихідцем з козацько-старшинського роду. Та кілька років слухання лекцій на філософському, а згодом на правничому факультетах виявилися визначальними для його подальшої долі. Роки навчання в університеті дали можливість П. Кулішу познайомитися з молодим професором М. Максимовичем, під впливом якого він зацікавився українською етнографією та історією. За допомогою Михайла Олександровича Пантелеймон Олександрович отримав посаду вчителя у дворянській школі в Луцьку. Тоді ж почав

працювати над повістю з часів Гетьманщини "Михайло Чарнишенко".

У 1843—1845 роках Пантелеймон Куліш жив у Києві, викладав у дворянській школі на Подолі, паралельно продовжуючи займатися літературною діяльністю. Упродовж цих років він підтримував дружні стосунки з Т. Шевченком, М. Гулаком, О. Маркевичем, В. Білозерським. З кінця 1845 року Пантелеймон Олександрович став одним з фундаторів Кирило-Мефодіївського братства — таємного гуртка, що мав на меті скасування самодержавства і кріпацтва, національне визволення слов'янських народів і об'єднання їх у демократичну федеративну державу. П. Куліш належав до ліберального крила і відстоював реформаторські культурно-просвітницькі методи досягнення мети. Пантелеймон Олександрович отримав запрошення ректора Петербурзького університету П. Плетньова й переїхав до столиці імперії, де зайняв посаду старшого вчителя гімназії й лектора російської мови для іноземних слухачів університету, при цьому продовжуючи підтримувати контакти з кирило-мефодіївцями, листуючись з ними.

Уже через два роки Петербурзька академія наук за рекомендацією П. Плетньова послала Пантелеймона Куліша у відрядження в західно-слов'янський край для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтва. Вирушив він за кордон із своєю 18-річною дружиною Олександром Михайлівною Білозерською (згодом українська письменниця Ганна Барвінок), з якою узяв шлюб 22 січня 1847 року. Боярином на весіллі був співучий, дотепний, веселий друг Пантелеймона Куліша Тарас Шевченко. Та недовго тривала ця щаслива подорож.

У березні 1847 року таємна поліція викрила Кирило-Мефодіївське братство. Запідозреного у членстві в цій організації Пантелеймона Олександровича заарештували, і хоча слідство не змогло довести його участі в роботі братства, П. Куліша було заслано до Тули під нагляд поліції із заборонаю писати й займатися педагогічною діяльністю. Там письменник пробув три роки і три місяці. Певною відрадою було те, що зміг продовжувати самоосвіту — багато читав (В. Скотта, Ж-Ж. Руссо, Ч. Діккенса, Дж. Байрона, Р. Шатобріана, Ж. Мольєра, античних письменників), вивчав різноманітні історичні матеріали та іноземні мови. На заслання він опанував шістьма іноземними мовами, причому більшістю з них — самотужки, написав популярну історію для дітей "История Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца", а також дві історичні повісті "Алексей Однорог" та "Искатели счастья".

Завдяки клопотанню друзів і дружини, її родичів, а також у зв'язку з 25-річчям свого царювання Микола I дозволяє П. Кулішу повернутися із заслання. Позбавлений права друкуватися, письменник змушений був публікувати свої твори анонімно або під псевдонімами: Панько Казюк Петро Забоцень, Іродчук, Панько Хуторний, Хуторянин, Т. Необачний та ін.

П. Куліш друкував свої твори у багатьох періодичних виданнях: амплітуда його орієнтацій сягала від демократичного "Современника" до офіційного "Вестника Юго-Западной России". Звичайно, ми не сприймаємо пізнішої негативної оцінки П. Кулішем Т. Шевченка, але важко переоцінити те, що зробив автор виданої в 1857 році в Петербурзі "Граматики" для популяризації творчості Шевченкових "Давидових псалмів". Саме він порушив заборону друкувати твори Шевченка-засланця і вмістив у "Граматиці" частину "Давидових псалмів", опублікував поему "Наймичка" в "Записках о Южной Руси", а в альманасі "Хата" — Кобзаревих десять поезій.

Він високо оцінив Шевченкову музу у славетному "Слові над гробом Шевченка", наголосив на загальнослов'янському значенні творчості поета.

У квітні 1856 року після коронації Олександра II стала певна лібералізація суспільного життя, П. Кулішеві нарешті повернули право на друкування. З величезною енергією розгорнув він різнобічну діяльність передусім на терені української культури: протягом у 1856—1857 років вийшли його двотомне видання "Записки о Южной Руси" і збірка фольклорно-історичних та етнографічних нарисів. Особливо плідним для письменника був 1857 рік: з'явилися друком роман "Чорна рада", український буквар і читанка — "Грамака". В Петербурзі він відкриває власну друкарню і називає її "Друкарня Пантелеймона Куліша". У друкарні публікувалося майже все тодішнє письменство; упродовж 1860—1862 років у серії "Сільська бібліотека" було надруковано більше 20 дешевих книжечок з творами Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Д. Мордовця та інших. Пантелеймон Олександрович також видавав періодичні видання, зокрема альманах "Хата" (1860) та перший загальноукраїнський журнал "Основа" (1861—1862), на сторінках якого опублікував багато власних творів різних жанрів — художніх, історіографічних, літературно-критичних, публіцистичних. На прохання матері М. Гоголя П. Куліш видав шеститомне зібрання творів і листів великого письменника (1857).

Великий набуток письменника — роман "Чорна рада", який Іван Франко назвав "найліпшою історичною повістю в нашій літературі". Намір про історичний роман з'явився у П. Куліша під впливом повісті М. Гоголя "Тарас Бульба", але письменник хотів написати твір на правдивих фактах, зафіксованих літописцями. А прямим поштовхом до написання роману були український фольклор і опис ніжинської Чорної ради 1663 року у "Літопису Самовидця". Як історик і науковець Пантелеймон Куліш прискіпливо вивчав документи минулих епох, підводив наукову базу під свій історичний роман, але при цьому керувався емоціями, сповідував селянську мораль, категорично засуджував руйнацію і кровопролиття. Роман "Чорна рада" написано українською й російською мовами, але український текст художньо довершеніший. Обидва варіанти видані в 1857 році, тобто на чотирнадцятому році невтомної праці над романом.

Історичною основою "Чорної ради" є події, що відбулися після Переяславської угоди 1654 року. Боротьба за гетьманування після смерті Богдана Хмельницького стала гострою, як ніколи до того, почалися чвари у боротьбі за владу. Роман засвідчив, що український народ має свою давню й гідну пошани історію та велику культуру. Щедро використовуючи фольклор, опоетизовуючи народний побут, автор тим самим звеличав самобутність духовного життя нашої нації. Своім романом письменник ставив перед читачем глибокі гуманні та високоморальні ідеали, які й формували естетичні смаки українців.

У 1860 році Пантелеймон Олександрович розпочав титанічну працю над перекладом Біблії, яка тривала упродовж двадцяти років у надто несприятливих і навіть небезпечних умовах суцільної заборони друкованого, писаного й навіть мовленого українського слова. Працю так і не було видано через Валуєвський циркуляр від 20 червня 1863 року. На жаль, частина українського перекладу Біблії згоріла під час пожежі на хуторі неподалік Оржиці у 1885 році. Збережені три чверті Кулішевого перекладу доповнили І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький і вперше українське видання Святого Письма побачило світ у Відні 1903 року.

1864 року Пантелеймон Олександрович влаштувався у Варшаві на посаду директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів, яку очолював до 1868 року. На цій посаді він сприяв русифікагорській політиці царизму, за що зазнав критики з боку українських і польських діячів культури.

У 1874 році він повернувся до Петербурга, де редагував "Журнал Министерства путей сообщения". Через три

роки видав два томи "Історії возз'єднання Русі", де прагнув документально підтвердити ідею історичної згубності народно-визвольних рухів і піднести культуро-творчу місію польської шляхти, ополяченого українського панства і російського царизму на Україні. Поява цього твору була зустрінута українською громадськістю із розчаруванням і обуренням.

Упродовж 1873—1877 років П. Куліш підготував і видав додатковий том "Матеріалів", в якому історія козаччини доведена до 20-х років XVII століття, статті "Мальовнича гайдамаччина", "Козаки щодо суспільства і держави". У 80-ті роки XIX століття він написав: тритомну монографію "Відпадіня Малоросії від Польщі", дослідження "Українські козаки й пани перед бунтом Хмельницького".

1877 року П. Куліш назавжди полишив державну службу. Останні роки письменник жив у Мотронівці, яку перейменовує на Ганнину Пустинь. Зрідка виїжджав за кордон. Не плекаючи вже власних видавничих задумів, Пантелеймон Олександрович, утім, не переставав дбати про розвиток української періодики. Так, прибуток від збірки "Дзвін" (Женева, 1893) він віддав на видання прогресивних часописів — двотижневика "Народ" і першої у Наддніпрянській Україні газети українською мовою "Хлібороб".

На своєму хуторі видатний письменник до останніх днів життя працював переважно над перекладами. Його творчу увагу привернули насамперед поетичні перлини О. Пушкіна, Дж. Байрона, Й. Гете, Й. Шіллера, Г. Гейне, А. Міцкевича, п'єси В. Шекспіра.

Звернення П. Куліша до перекладацької діяльності зумовлене його переконанням у тому, що тільки через творче засвоєння найкращих здобутків загальнолюдської культури український народ зможе стати на один рівень з найрозвиненішими народами світу. Письменник закликав до культурного єднання України з Росією, що було неоднозначно сприйнято українською спільнотою. Переспівами та перекладами з російської і західноєвропейської літератури П. Куліш прагнув збагатити рідне письменство світовим художнім досвідом, українську літературу приднати до єдиного процесу розвитку людської цивілізації. У його перекладах у м. Львові вийшли біблійні тексти "П'ять книг Мусієвих", "Йов" (1869), "Євангелія" (1871, у співавторстві з І. Пулюєм), частина роману у віршах "Дон Жуан" (1891), поема "Чальд-Гарольдова мандрівка" (1905), Дж. Байрона, 13 п'єс В. Шекспіра (1882—1902).

24 січня 1897 року Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна відзначили свій довгий і, попри всі труднощі, щасливий подружній шлях — відсвяткували золоте весілля. То була остання втіха, подарована митцю долею. Активна літературна і наукова діяльність П. Куліша була перервана раптовою хворобою й смертю 14 лютого 1897 року. Похований на хуторі Мотронівка.

Творчість П. Куліша багато в чому новаторська: він першим почав писати українською мовою наукові праці, започаткувавши український науковий стиль, став "батьком" українського роману й одним із перших творців російської історичної романістики (знамениту "Чорну раду" видав українською та російською мовами); запровадив новий фонетичний правопис ("кулішівку"), яким, із незначними змінами користуємося й нині.

Пантелеймон Куліш залишив після себе значний доробок наукових праць з історії, культури, освіти, етнографії, які сьогодні становлять важливу частину писемної спадщини України. Як мислитель він створив оригінальну філософську систему й назвав її "хутірська філософія", або "філософія природи". Цю філософію П. Куліш сконцентрував у праці "Хутірська філософія й віддалена від світу поезія" (1879).

Йому належить науковий пріоритет в опублікуванні багатьох писемних пам'яток української історії, зокрема, "Літопису Самовидця" та інших козацьких літописів. Саме Пантелеймон Олександрович багато попрацював над виданням "Актів, относящихся къ истории Южной и Западной России", а також порушив перед Археологічною комісією

клопотання видати "Літопис Лукомського" і збірник актів періоду, який передував повстанню під проводом Богдана Хмельницького.

Водночас Пантелеймон Куліш був драматично суперечливою особистістю. Його мінливі політичні орієнтації обурювали громадськість, передусім тих, хто намагався наслідувати його велике культурницьке подвижництво. Звідси різка критика в пресі його поглядів, гнівні листи до нього, що страшенно вражало його і змушувало пояснювати свої вчинки, виправдовуватися...

Було б найвісн стверджувати, що П. Куліш не усвідомлював своїх помилок, не розумів загрозової для його авторитету прірви компромісів. Але горда, самолюбива натура не мирилася з необхідністю визнання своїх хибних вчинків, і він намагався завжди або їх виправдати якоюсь "вищою доцільністю", або замовчати, заховати в собі, пережити.

Ще раз значимо: на ранньому етапі своєї творчості П. Куліш був ширим поборником романтичного козакофільства, твердо переконаним, що возз'єднання України з Росією було актом історично правильним. Водночас він різко засуджував селянські бунти і народні повстання, вбачаючи в них лише одну руїну, захоплювався духовним аристократизмом козацької старшини — і навіть наприкінці життя обстоював "туркофільську" орієнтацію. То він прославляв культуртрегерську щодо України місію польської шляхти, то після поразки в 1863 році польського повстання прийняв з ентузіазмом запропоновану йому на його ж прохання царською владою посаду сановитого чиновника у Варшаві, згідно з якою він мав провадити там відповідну колонізаторську в русифікаторську політику, то захоплено вітав скасування в 1861 році кріпацтва в Росії і молив дозволу на переклад царського маніфесту українською мовою, то різко протестував проти заборони українського слова Емським указом 1876 року, то публікував в 1874—1877 роках тритомну "Историю воссоединения Руси", в якій обґрунтував історичну значущість Переяславської Ради і водночас осуджував козацькі й селянські повстання, образливо оцінив творчу спадщину Т. Шевченка та його святе ім'я, то написав заяву, в якій зрікався російського підданства, хоча пізніше її відкликав...

Багатогранна і суперечлива діяльність П. Куліша ще потребує свого об'єктивного вивчення з урахуванням усіх аспектів тогочасної дійсності без ідеологічних застережень. Лише тепер розпочинаємо осягати велич Пантелеймона Куліша. Ганна Барвінок зберегла величезний архів свого чоловіка і в похилому віці турбувалася про видання повного зібрання його творів. На початку ХХ століття вона звернулася до історика і археолога Івана Михайловича Каманіна — директора Центрального архіву у Києві, не тому, що він був добрим знайомим Пантелеймона Олександровича, а передусім тому, що мав великий досвід у публікації історичних документів, й, крім того, свого часу Іван Михайлович взяв під опіку величезний архів Пантелеймона Куліша і ще вповні не опрацьовану рукописну скарбницю, в якій було багатуше листування письменника, рукописи творів, записки тощо.

Переданий до утвореної Української Академії наук, цей архів "запрацював" на каманінське п'ятитомне "Зібрання художніх творів" Пантелеймона Куліша, як оригінальних так і перекладних, що розійшлося швидко. Та І. Каманіна не стало в 1920 році. І тоді дослідження продовжили молоді літературознавці М. Могилянський, О. Дорошкевич, П. Рулін, М. Зеров, В. Петров, Є. Кирилюк. Та їх ініціатива не була підтримана.

Нині триває "третьа хвиля" видання і вивчення творчої спадщини одного з найпродуктивніших будителів націо-

нальної самосвідомості українців, неодиозного, хоча й суперечливого мислителя поборника національної самобутності українського народу, його мови і культури, палкого прихильника справедливих міжнародних взаємин, високої культури людського співжиття.

Вже сьогодні стали бібліографічною рідкістю художні твори, які наприкінці 20-х років ХХ століття підготували до друку співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, сподіваючись видати багатотомне — у 25 томах — видання, але з'явилося лише три — 1, 3 і 6-й томи (1930—1931) (які зберігаються у Книжковій палаті України). Крім цього, з довоєнних видань у фонді збереглися твори письменника такі, як "Вибрані твори" (1929, 1930), "Михайло Чарнишенко" (1928), "Огняний змій" (1929), "Поезії" (1927), "Спогади про Тараса Шевченка" (1930), "Шукачі щастя" (1930), "Чорна рада. Хроніка 1663 року" (1939) та "Орися" (1943), але в наступні десятиліття запанувало повне мовчання, аж до 1969 року. Треба сказати, що не тільки мовчання, а й розвінчування П. Куліша — "буржуазного націоналіста", "ворога Шевченка" тощо. Лише у 1969 році вийшов однотомник П. Куліша у видавництві "Дніпро", а наступного року — збірка "Поезії" у серії "Бібліотека поета".

Звісно, дослідники знають про численні студії, присвячені спадщині П. Куліша, які з'явилися ще в кінці ХІХ — на початку ХХ століття: Бориса Грінченка, Осипа Маковея, ґрунтовні статті Івана Франка і Сергія Єфремова, листовне звернення Михайла Коцюбинського до Івана Франка, Панааса Мирного та інших письменників із пропозицією взяти участь в альманасі "Дубове листя", присвяченому П. Кулішеві. У цьому зверненні, датованому ще 1901 роком, зокрема, читаємо: "Минуло вже чотири роки, як помер П. Куліш, — і дедалі все стає видніше й видніше, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, — про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет "Досвіток", перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор "Записок о Южной Руси", "Чорної ради" і сили інших цінних праць має право на нашу велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його працю".

Список використаної літератури

1. *Куліш П. О.* Твори : в 2 т. / П. О. Куліш ; вступ. ст., упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. — К. : Наук. думка, 1998. — Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспів та переклади. — С. 5—36.
2. *Жулинський М. Г.* Пантелеймон Куліш (1819—1897) / Микола Жулинський // Із забуття в безсмертя : (сторінки призабутої спадщини) / М. Г. Жулинський. — К., 1990. — С. 43—66.
3. *Історія України в особах: ХІХ—ХХ ст.* / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко [та ін.]. — К. : Україна, 1995. — С. 73—79.
4. *Кирило-Методіївське товариство* : у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 10—194.
5. *Куліш П. О.* Чорна рада : роман / П. О. Куліш ; передмова Л. Яхно. — К. : Київ. правда, 2003. — С. 184.
6. *Кравченко О. О.* Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву : монографія / О. О. Кравченко. — Умань : Софія, 2009. — 342 с.
7. *Шевченко В. В.* Україна духовна : постаті, події, явища / Віталій Шевченко. — К. : Світ знань, 2008. — С. 255—306.

Тетяна Крижанівська
старший науковий співробітник Державного архіву
друку Книжкової палати України